

DÜNYA TARİXİ – WORLD HISTORY

UOT: 328:342.53

PARLAMENTARİZM İNSTITUTU: NƏZƏRİ ƏSASLARI, HÜQUQİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ

©2025

VASİF HƏSƏNOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: vasif.v.hasanov@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.2.111>

Xülasə:

Məqalədə parlamentarizm institutu nəzəri, hüquqi və siyasi aspektlərdən araşdırılır, onun mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri, inkişaf mərhələləri və müasir dövlət idarəçiliyində rolu təhlil edilir. Müəllif ilk növbədə “parlament” və “parlamentarizm” anlayışlarının elmi ədəbiyyatda vahid şəkildə izah edilmədiyini qeyd edir və müxtəlif nəzəri yanaşmaları ümumiləşdirir. Parlament xalqın iradəsini ifadə edən nümayəndəli və qanunverici dövlət hakimiyyəti orqanı kimi səciyyələndirilir. Onun əsas xüsusiyyətləri qanunvericilik, nümayəndəlik, maliyyə-büdcə və parlament nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsi, kollegial fəaliyyət, seçkili xarakter və real hakimiyyət səlahiyyətlərinin mövcudluğu ilə əlaqələndirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəaları əsasında Milli Məclisin qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən ali nümayəndəli orqan kimi hüquqi statusu da nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın əsas nəticələrindən biri ondan ibarətdir ki, parlamentin formal mövcudluğu parlamentarizmin mövcudluğu üçün kifayət etmir. Real parlamentarizm üçün hüququn aliliyi, hakimiyyət bölgüsü, siyasi plüralizm, demokratik seçkilər, parlamentin real səlahiyyətləri, icra hakimiyyətinə nəzarət, deputatların müstəqil fəaliyyəti və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı kimi şərtlər zəruridir. Bu baxımdan parlamentarizm yalnız hüquqi institut deyil, həm də demokratik idarəçilik və siyasi dəyərlər sistemi kimi təqdim edilir.

Məqalədə parlamentarizm geniş və dar mənada yanaşmalar fərqləndirilir. Geniş mənada parlamentarizm parlamentin mühüm rol oynadığı, hakimiyyət bölgüsü və hüququn aliliyi prinsiplərinə əsaslanan demokratik dövlət idarəçiliyi sistemi kimi izah olunur. Dar mənada isə əsas diqqət parlamentin hökumət üzərində üstünlüyünə, hökumətin parlament qarşısında siyasi məsuliyyət daşmasına və parlament-hökumət münasibətlərinə yönəldilir.

Azərbaycan kontekstində parlamentarizmin inkişafı xüsusi tarixi mərhələlərlə əlaqələndirilir. Müəllif parlamentarizm ideyasının Azərbaycan siyasi-hüquqi düşüncəsinə xüsusilə 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə daxil olduğunu, sovet dövründə isə bu institutun nəzəri və praktiki baxımdan inkar edildiyini vurğulayır. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra parlamentarizm yenidən siyasi-hüquqi gündəmə gəlmiş və 1995-ci il Konstitusiyasında Milli Məclisin qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən əsas orqan kimi statusu təsbit edilmişdir. Müəllif milli xüsusiyyətlərə malik parlamentarizmin mövcud olduğunu bildirir. Bu yanaşmaya əsasən, Milli Məclisin seçkili, nümayəndəli və qanunverici orqan kimi fəaliyyəti, parlament nəzarəti və hakimiyyət bölgüsü parlamentarizmin müəyyən əsaslarının formalaşdığını göstərir.

Açar sözlər: *parlamentarizm, parlament, nümayəndəli demokratiya, qanunvericilik hakimiyyəti, hakimiyyət bölgüsü, parlament nəzarəti, parlament-hökumət münasibətləri, parlamentin funksiyaları, Azərbaycan parlamentarizmi*

PARLIAMENTARISM INSTITUTION: THEORETICAL FOUNDATIONS, LEGAL CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT TRENDS

©2025

VASIF HASANOV*

**Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov,
Azerbaijan National Academy of Sciences
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: vasif.v.hasanov@gmail.com*

Abstract:

The article examines the institution of parliamentarism from theoretical, legal, and political perspectives, analyzing its essence, main characteristics, stages of development, and role in modern state governance. The author first notes that the concepts of “parliament” and “parliamentarism” are not defined uniformly in the academic literature and summarizes various theoretical approaches. The parliament is characterized as a representative and legislative body of state power expressing the will of the people. Its main characteristics are associated with the exercise of legislative, representative, financial-budgetary, and parliamentary oversight functions, as well as its collegial nature, elective character, and possession of genuine powers of authority. Based on the provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the legal status of the Milli Majlis as the supreme representative body exercising legislative power is also examined.

One of the main findings of the study is that the formal existence of a parliament is not sufficient for parliamentarism to exist. Genuine parliamentarism requires such conditions as the rule of law, separation of powers, political pluralism, democratic elections, real parliamentary powers, oversight of the executive branch, independent activity of members of parliament, and the development of civil society.

From this perspective, parliamentarism is presented not merely as a legal institution, but also as a system of democratic governance and political values.

The article distinguishes between broad and narrow approaches to parliamentarism. In the broad sense, parliamentarism is understood as a system of democratic state governance in which parliament plays an important role and which is based on the principles of the separation of powers and the rule of law. In the narrow sense, the focus is placed on the supremacy of parliament over the government, the political accountability of the government to parliament, and relations between parliament and government.

In the Azerbaijani context, the development of parliamentarism is associated with specific historical stages. The author emphasizes that the idea of parliamentarism entered Azerbaijani political and legal thought particularly during the period of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918–1920, whereas during the Soviet period this institution was rejected both theoretically and practically. Following the restoration of state independence in 1991, parliamentarism once again became part of the political and legal agenda, and the 1995 Constitution established the Milli Majlis as the principal body exercising legislative power. The author states that parliamentarism with national characteristics exists in the country. According to this approach, the activities of the Milli Majlis as an elected, representative, and legislative body, together with parliamentary oversight and the separation of powers, demonstrate the formation of certain foundations of parliamentarism.

Keywords: *parliamentarism, parliament, representative democracy, legislative power, separation of powers, parliamentary oversight, parliament–government relations, functions of parliament, Azerbaijani parliamentarism.*

ИНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

©2025

ВАСИФ ГАСАНОВ*

*Институт истории и этнологии имени А.А. Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: vasif.v.hasanov@gmail.com

Резюме:

В статье институт парламентаризма исследуется в теоретическом, правовом и политическом аспектах, анализируются его сущность, основные особенности, этапы развития и роль в современном государственном управлении. Автор, прежде всего отмечает, что понятия «парламент» и «парламентаризм» не имеют единого толкования в научной литературе, и обобщает различные теоретические подходы. Парламент характеризуется как представительный и законодательный орган государственной власти,

выражающий волю народа. К его основным особенностям относятся осуществление законодательной, представительской, финансово-бюджетной функций и функции парламентского контроля, коллегиальный характер деятельности, выборность и наличие реальных властных полномочий. На основе положений Конституции Азербайджанской Республики также рассматривается правовой статус Милли Меджлиса как высшего представительного органа, осуществляющего законодательную власть.

Одним из основных выводов исследования является то, что формального существования парламента недостаточно для наличия парламентаризма. Для реального парламентаризма необходимы такие условия, как верховенство права, разделение властей, политический плюрализм, демократические выборы, наличие у парламента реальных полномочий, контроль над исполнительной властью, независимая деятельность депутатов и развитие гражданского общества. В этом смысле парламентаризм представлен не только как правовой институт, но и как система демократического управления и политических ценностей.

В статье разграничиваются широкий и узкий подходы к пониманию парламентаризма. В широком смысле парламентаризм рассматривается как система демократического государственного управления, в которой парламент играет важную роль и которая основывается на принципах разделения властей и верховенства права. В узком смысле основное внимание уделяется верховенству парламента над правительством, политической ответственности правительства перед парламентом и взаимоотношениям между парламентом и правительством.

В азербайджанском контексте развитие парламентаризма связывается с определёнными историческими этапами. Автор подчёркивает, что идея парламентаризма вошла в азербайджанскую политико-правовую мысль, прежде всего в период Азербайджанской Демократической Республики 1918–1920 годов, тогда как в советский период этот институт отрицался как в теоретическом, так и в практическом отношении. После восстановления государственной независимости в 1991 году парламентаризм вновь вошёл в политико-правовую повестку, а в Конституции 1995 года был закреплён статус Милли Меджлиса как основного органа, осуществляющего законодательную власть.

Автор утверждает, что в стране существует парламентаризм с национальными особенностями. Согласно данному подходу, деятельность Милли Меджлиса как выборного, представительного и законодательного органа, осуществление парламентского контроля и принцип разделения властей свидетельствуют о формировании определённых основ парламентаризма.

Ключевые слова: парламентаризм, парламент, представительная демократия, законодательная власть, разделение властей,

парламентский контроль, взаимоотношения парламента и правительства, функции парламента, азербайджанский парламентаризм.

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı elmi ədəbiyyatda “parlamentarizm” anlayışının mübahisəli şəkildə şərh olunması, bu anlayışın mahiyyəti ilə bağlı birmənalı olmayan yanaşmaların mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Buna uyğun olaraq, tədqiqatın məqsədi parlamentarizmin inkişafının əsasını təşkil edən müasir parlamentarizm institutunun elmi təhlilini verməkdən ibarətdir. Azərbaycanda parlamentarizm tarixinə və müasir fəaliyyətinə həsr olunmuş tədqiqatlarda,¹ bir sıra Qərb² və Rusiya

¹ **Parlament tariximizin Heydər Əliyev dövrü.** Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, 2013. 320 s.; **Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz** / məsul red. Murtuz Ələsgərov. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, 2001. 348 s.; **Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. Azərbaycan parlamenti: 100 il (1918-2018).** Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşrləri, 2018; **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920).** Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: Azərbaycan, 1998. 976 s.; Ziyad Əmrahov. **Azərbaycan Parlamentarizmi tarixi – 100.** elmi red. A. İsgəndərli; AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı: Elm və Təhsil, 2018. 268 s.; Oqtay Əsədov., Rəşad Cəbrayilov. **Azərbaycan Respublikasının Parlamenti.** Bakı: Çəşioğlu, 2008. 520 s.; **Heydər Əliyev və Azərbaycan parlamenti** / məsul red. M. Ələsgərov; tərt. A.Babayev, H. Babayev. Bakı: Milli Məclisin nəşri, 2003. 543 s.; Камран Исмаилов. **Парламентская деятельность политических партий Азербайджана (1918-1920).** Баку: Тархан, 1919. 188 с.; Ataxan Paşayev. **Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol.** Bakı: Adiloğlu, 2005. 88 s.; Vasif Qafarov. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi: 1918-2018.** Bakı: Elm və Təhsil, 2018. 336 s.; Musa Qasımlı, Bahar Muradova, Vasif Qafarov. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi: 2 cildə.** I cild. Bakı: Mütərcim, 2018. 688 s.; Musa Qasımlı, Bahar Muradova, Vasif Qafarov. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi: 2 cildə.** II cild. Bakı: Mütərcim, 2018. – 680 s.; Камран Исмаилов. **Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.).** Баку: Турхан ИПО, 2019. – 188 с.; Сафа Мирзоев. **Становление и развитие парламентаризма в Азербайджанской Республике // Парламентаризм в государствах – участниках Межпарламентской Ассамблеи Содружества Независимых Государств: сб. статей / под общ. ред. С.Л.Ткаченко, Д.Г.Гладея.** СПб.: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ, 2017, с.120-138.

² Vernon Bogdanor (ed.). **Constitutions in Democratic Politics.** Aldershot; Brookfield, VT: Gower Publishing Company, 1988. 395 p.; Andrew McLaren Carstairs. **Short History of Electoral Systems in Western Europe.** London: Routledge, 2013. 256 p.; Robert A. Dahl. **Democracy and Its Critics.** New Haven; London: Yale University Press, 1989. 397 p.; Roger H. Davidson, Lawrence D. Longley (eds.). **The New Roles of Parliamentary Committees.** London: Routledge, 2012. 264 p.; John D. Huber. **Rationalizing Parliament: Legislative Institutions and Party Politics in France.** Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 215 p.; Arend Lijphart. **Parliamentary versus Presidential Government.** 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1992. 270 p.; Philip Norton (ed.). **Parliaments and Governments in Western Europe.** London: Frank Cass, 1998. 214 p.; Norton P.

müəlliflərinin³ əsərlərində parlamentarizm anlayışının tarixi, siyasi və hüquqi aspektləri, inkişafı məsələləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, qeyd

Parliaments in Contemporary Western Europe. London: Routledge, 2013. 232 p.; Philip Norton., David M. Olson. **The New Parliaments of Central and Eastern Europe.** London: Routledge, 2013. 264 p.; **Parliaments in the Modern World: Changing Institutions** / Ed. by Gary W. Copeland, Samuel C. Patterson. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. 180 p.; Carl Schmitt. **The Crisis of Parliamentary Democracy** / Translated by Ellen Kennedy. Cambridge, MA: The MIT Press, 1985. 176 p.; Carl Schmitt. **The Crisis of Parliamentary Democracy** / Translated by Ellen Kennedy. Cambridge, MA: The MIT Press, 1988. 184 p.; Kaare Strøm. **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies** // European Journal of Political Research. 2000. Vol.37, No.3, P.261-289.; Kaare Strøm. **Parliamentary Committees in European Democracies** // The New Roles of Parliamentary Committees / Eds. R.H.Davidson, L.D.Longley. London: Routledge, 2012. p.21-59; Björn von Sydow. **Parlamentarismen i Sverige: Utveckling och utformning till 1945.** Stockholm: Gidlunds förlag, 1997. 288 p.

³ Алексей Станиславович Автономов., Алексей Павлович Любимов, Татьяна Сергеевна Румянцева. и др. **Парламентское право России: учебное пособие** / под ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. Москва: Юрист, 1999. 392 с.; Игорь Васильевич Гранкин. **Парламент России** / И.В.Гранкин. Москва: Консалтбанк, 1999. 303 с.; **Конституции зарубежных государств: учебное пособие** / сост. В.В.Маклаков. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: БЕК, 2001. 592 с.; Кравченко Л.А. **Парламент как институт представительной демократии** // Конституционное и муниципальное право. 2002. №2, с.22-28.; Крылов Б.С. **Парламент буржуазного государства: политическая сущность и формы парламента и парламентаризма на современном этапе** / Б.С.Крылов. Москва: Изд-во Института международных отношений, 1963.355 с.; Иосиф Давыдович Левин. **Современная буржуазная наука государственного права: критика основных направлений** / И.Д.Левин. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1960. 399 с.; **Международные акты о правах человека : сборник документов** / сост. В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. Москва: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 784 с.; Мишин А.А. **Конституционное (государственное) право зарубежных стран.** Москва: Белые альвы, 1996. 400 с.; Мария Александровна Могунова. **Скандинавский парламентаризм: теория и практика** / М.А.Могунова; Российский государственный гуманитарный университет, Российско-шведский центр. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. 347 с.; Валерий Валентинович Невинский. **Демократия, выборы и избирательное право в ФРГ: учебное пособие.** Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1993. 81 с.; Надежда Владимировна Онишко. **Идейно-теоретические основания российского парламентаризма** / Н.В.Онишко. Санкт-Петербург [б. и.], 1999. 160 с.; **Парламентаризм: норма, институт, ценность** // **Парламентаризм в государствах – участниках Межпарламентской Ассамблеи Содружества Независимых Государств: сборник статей** / под общ. ред. С.Л.Ткаченко, Д.Г.Гладыя. Санкт-Петербург: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ, 2017; **Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт: материалы научной конференции.** Москва, 21-23 марта 2002 г. / Москва: Издательство Московского университета, 2003. 475 с. Иван Петрович Рыбкин. **Становление и развитие парламентаризма в России: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора политических наук.** Москва:

olunan problemlə bağlı bir çox məsələlər bu gün də elmi müzakirə mövzusu olaraq qalmaqdadır və onlara münasibətdə vahid elmi yanaşma formalaşmamışdır.

“Parlamentarizm” probleminin araşdırılmasının aktuallığını göstərən amillərdən biri də son illərdə bu institutun tarixi, ölkələrin siyasi sistemlərində parlamentlərin yerinə və roluna dair fundamental əsərlərin, məqalələrin yazılması, dissertasiyaların müdafiəsi, beynəlxalq və respublika səviyyəli forumların, konfransların təşkilidir. Azərbaycan Respublikasında da son illərdə qeyd olunan problemin tədqiqi istiqamətində müəyyən addımlar atılmağa başlanılmışdır

Əsas hissə

Parlament anlayışı və hüquqi mahiyyəti

Parlamentarizm siyasi termin olaraq Avropada orta əsrlərdən mövcud olsa da, Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinə və praktikasına bilavasitə 1918-ci ildə Cümhuriyyətin yaranması ilə daxil olmuşdur. Cümhuriyyətin süqutundan sonra, sovet dövründə bir çox demokratik idarəçilik terminləri kimi parlamentarizm idarəçilik modeli də əməli və nəzəri cəhətdən tamamilə inkar edilmiş, parlamentarizm bir siyasi sistem, kapitalizm dövrünün antixalq idarəçilik üsulunun atributu kimi rədd edilmişdir. Yalnız SSRİ-nin süqutunun son illərində, xüsusən müstəqillik yenidən əldə edildikdən sonra ölkəmizdə parlamentarizm bir siyasi institut, kateqoriya kimi yenidən vətəndaşlıq hüququ qazanmağa başlamışdır. Hazırda bu termin siyasi həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Dünya siyasi və hüquq elmində parlamentarizm anlayışının mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı kifayət qədər konsepsiya və yanaşmalar mövcud olsa da, bunu Azərbaycan ictimai fikri haqqında demək mümkün deyildir. Baxmayaraq ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, son illərdə ölkəmizdə parlament institutunun tarixi və müasir fəaliyyəti ilə bağlı bir çox tədqiqatlar işıq üzü görmüşdür.

Parlamentarizm institutunun tarixinə həsr edilmiş əsərlərin ümumi təhlili göstərir ki, bütövlükdə “parlamentarizm” anlayışının özü böyük təkamül yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərdə bu idarəçilik formasına münasibət də fərqli səciyyə daşmışdır. Bəzi hallarda parlamentarizm müəyyən dərəcədə dövlət-hüquq kateqoriyasına aid edilmiş və “dövlət idarəçiliyi”, “siyasi sistem”, “siyasi rejim” və bu tip kateqoriyalarla eyniləşdirilmişdir. Əksər hallarda isə bu termin altında parlamentin qanunvericilik orqanı kimi aliliyi, hakimiyyətlərin bölüşdürülməsi, qanunvericilik hakimiyyəti ilə icra hakimiyyəti arasında qarşılıqlı münasibətləri, ikincinin birincidən asılılığı, ona nəzarət nəzərdə tutulurdu. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, parlamentarizm anlayışı tarixən bir qayda olaraq parlamentin aliliyi prinsipinə əsaslanmışdır.

Институт государства и права, 1995; Акмаль Холматович Саидов. **Национальные парламенты мира: энциклопедический справочник**. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 699 с.; Инсур Забирович Фархутдинов. **Парламентаризм на службе народов**. Право и политика. 2006. №9, с.142-149; Виктор Афанасьевич Шеховцов. **Развитие российского парламентаризма** / В.А.Шеховцов. Владивосток : Дальнаука, 2002. 320 с.

Məsələnin qoyuluşu ilk növbədə parlament və parlamentarizm anlayışlarının mahiyyətinin üzə çıxarılmasını tələb edir.

“Parlament” termininin etimologiyası müxtəlif, lakin mahiyyət etibarilə bir-birinə yaxın aspektlərdən izah edilir. Bir yanaşmaya görə, “parlament” anlayışı latın dilindəki cəm formada işlənən iki sözün – *parium* (“bərabər”) və *lamentum* (“şikayət”) – birləşməsindən yaranmışdır. Bu baxımdan, parlament eyni statusa malik şəxslərin öz şikayət və narazılıqlarını ifadə etmək istifadə etdikləri məkan kimi başa düşülür. Digər yanaşmaya əsasən isə, “parlament” termini fransız dilindəki *parler* (“danışmaq”) və *ment* (“fikir”, “rəy”) sözlərindən törəmişdir ki, bu da “öz rəyini bildirmək və ya məsləhət vermək məqsədilə bir araya gəlmiş insanların toplantısı” mənasını ifadə edir⁴. Bununla belə, Yeni dövr inqilablarından Fransıza “parlament” anlayışı ali məhkəmə orqanını ifadə etmək məqsədilə işlədilmişdir.⁵

Hüquq elmində bu termin dövlət hakimiyyətinin və ya yerli özünüidarəetmənin seçki əsasında formalaşan nümayəndəli və qanunverici (normayaratma) orqanını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bəzi istisnalar (əsasən şərqin monarxialı dövlətləri) olmaqla, əksər ölkələrdə parlament müasir dövlətin ən mühüm institutlarından biri hesab edilir. Bu institut hər bir ölkənin ənənələrinə uyğun olaraq müxtəlif adlarla – parlament, senat, konqres, kortes, məclis, şura və s. adlansa da (məsələn, Böyük Britaniyada və Fransada bu orqan parlament, ABŞ-da Konqres, Almaniya Bundestaq, Norveçdə Storting, İsveçdə Riksdag, Rusiyada Duma, Ukraynada Rada, Polşa, Litva, Latviyada Seym, Türkiyədə Millət Məclisi, Qazaxıstanda Qurultay, Azərbaycanda Milli Məclis və s. adlanır), o, dövlət hakimiyyətinin nümayəndəlik, qanunvericilik və nəzarət funksiyalarını həyata keçirən ali orqanı kimi qəbul edilir. Bu baxımdan parlamentin unikallığı onun qanunverici və nümayəndəli orqan kimi ikili hüquqi təbiəti ilə müəyyən edilir. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipini özündə əks etdirən əksər müasir demokratik konstitusiyalar parlamentə dövlət hakimiyyətinin ali orqanları sistemində imtiyazlı mövqeyini təsbit edir. Məsələn ABŞ konstitusiyasında qeyd olunur ki, “bu Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş bütün qanunvericilik səlahiyyətləri Amerika Birləşmiş Ştatlarının Konqresinə məxsusdur...”⁶ Azərbaycan Konstitusiyasının 81-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir.⁷

Beynəlxalq sənədlərdə də parlamentə yüksək dəyər verildiyi aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn, ATƏM-in 29 iyun 1990-cı il tarixli İnsan Ölçüsü üzrə Kopenhagen Müşavirəsinin Sənədinin 5.2-ci bəndində vurğulanır ki, “*insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətin və bütün insanların bərabər, ayrılmaz hüquqlarının tam*

⁴ Наталия Сергеевна Сопельцева. **Иммунитеты в конституционном праве Российской Федерации**. Челябинск: Рекпол, 2004, s.15-16.

⁵ **Словарь иностранных слов**. науч. ред. А.Г.Спиркин, И.А.Акчурин, Р.С.Карпинский. 7-е изд., перераб. Москва, Русский язык, 1979. с.372.

⁶ **Конституции Соединенных Штатов Америки от 17 сентября 1787 г.** // Конституции зарубежных стран / сост. В.Н.Дубровин. Москва, 2001, с.240.

⁷ **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: əlavə və dəyişikliklərlə** [Elektron resurs]. Giriş rejimi: <https://e-qanun.az/framework/897> (müraciət tarixi: 12.07.2026).

*şəkildə ifadə olunması üçün zəruri olan ədalət elementlərindən biri nümayəndəli idarəetmə formasıdır; bu idarəetmə formasında icra hakimiyyəti seçilmiş qanunverici orqanlar və ya seçicilər qarşısında hesabatlı olur”.*⁸ Əksər beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT-nin nəzdində parlamentlərarası assambleyalar (ittifaqlar) fəaliyyət göstərir, Azərbaycan Respublikası üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların parlament assambleyalarının fəaliyyətində yaxından iştirak edir.

Lakin geniş ictimaiyyətin parlamentə münasibəti o qədər də müsbət olmaya bilər. Bir çox ölkələrin vətəndaşları deputatların populist vədlərindən, onların iştirakı ilə bağlı korrupsiya qalmaqlarından, qəbul edilmiş aktlara görə real məsuliyyətin olmamasından, parlament toxunulmazlığından və s. şikayətlənirlər. Xüsusilə demokratik dəyərləri nisbətən yaxınlarda qəbul etmiş ölkələrdə parlament institutlarına qarşı güclü ictimai məyusluq müşahidə olunur. Hətta köklü demokratik ənənələri olan ölkələrdə belə, parlamentlərin fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra mənfi məqamlara da tez-tez rast gəlinir: dar sosial qrupların maraqları naminə parlamentdə lobbicilik; parlament prosedurlarının ləngliyi; deputatların peşəkarlığının aşağı olması; qanun layihələrinin əksəriyyətinin icra orqanları tərəfindən hazırlanması; parlament səlahiyyətlərindən şəxsi karyera qurmaq məqsədilə istifadə edilməsi və s.. Lakin bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, dövlət idarəçiliyində parlamentin rolu böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki o, hakimiyyət institutları sistemində müzakirələrin mövcudluğunu şərtləndirir və müxalifətin hakim elita tərəfindən siyasi qərarların qəbul edilməsinə müəyyən dərəcədə təsir göstərməsi üçün ən azı bəzi mexanizmlərin olmasını nəzərdə tutur.

Parlamentin dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanı kimi təbiəti ondan ibarətdir ki, o, səlahiyyətlərini normativ hüquqi aktların – ali hüquqi qüvvəyə malik və ən vacib sosial münasibətləri tənzimləyən qanunların və aktların qəbul edilməsi, dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi yolu ilə həyata keçirir.⁹ Müasir parlamentə qanunverici orqan kimi dörd əsas xüsusiyyət xasdır: ictimai münasibətləri tənzimləyən və ali hüquqi qüvvəyə malik normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi; əvvəllər mövcud olan məşvərətçi və məsləhətçi orqanlardan fərqli olaraq parlamentin hakimiyyət səlahiyyətlərinin mövcudluğu, icra hakimiyyəti orqanlarına nəzarət səlahiyyətlərini həyata keçirməklə sonuncuların müstəsna səlahiyyətlərinin normativ şəkildə təsbit etmək hüququna malik olması; bəzi ölkələr (məsələn ÇXR-in Xalq Nümayəndələri Məclisi) istisna olmaqla daimi fəaliyyət göstərən orqan olması; deputatlıq səlahiyyətlərinin deputatın əmək funksiyasının əsasını təşkil etməsi.

Dövlət hakimiyyətinin yeganə nümayəndəli orqanı olması parlamentin təbiətini əks etdirən ikinci mühüm amildir. Bu özünü parlamentin əhali ilə qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğunda, parlament tərəfindən qəbul edilən aktlarda xalqın

⁸ **Международные акты о правах человека: сборник документов.** сост.: В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. Москва, НОРМА-ИНФРА-М, 1999, с.654.

⁹ **Stuart Parker. Who Needs Parliament?** Alberta Report, Newsmagazine. 1999. №5 [Electronic resource]. URL: http://elibrary.ru/query_results.asp

iradəsinin əks olunmasında ifadə edir.¹⁰ Bu amil xalqla dövlət arasında ilkin, fundamental və daim yenilənən əlaqəni təmin edir, qanunların icrası üçün ilkin şərtlər yaradır və dövlət orqanlarının cəmiyyət qarşısında hesabatlılığını müəyyən edir.¹¹

Müxtəlif ölkələrin dövlət quruculuğu tarixində nümayəndəli orqanların fəaliyyəti ilə bağlı çoxlu nümunələr mövcuddur. Hazırda bir çox ölkələrdə parlamentdə müəyyən sayda yerlərin ayrı-ayrı vətəndaş qrupları (milli, dini azlıqlar, qadınlar, regionlar) üçün əvvəlcədən ayrılması praktikasını (kvota prinsipi) qorunub saxlanılır. Məsələn, Banqladeşdə qadınlar üçün, Pakistanda hindu dininə mənsub şəxslər üçün, Çində ordu nümayəndələri üçün, İİR-də qeyri-müsəlmanlar üçün kvotalar mövcuddur.

Buna baxmayaraq hazırda hakimiyyət orqanının təmsilçiliyinin təmin edilməsinin əsas mexanizmi kimi ümumi, azad, gizli, bərabər və birbaşa səsvermə yolu ilə keçirilən seçkilər hesab olunur. Bu prinsiplər dövlətlərin daxili qanunvericiliyində və beynəlxalq hüquqda normativ şəkildə təsbit edilmişdir.¹² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının seçkilərinin əsasları” adlı 83-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Bununla yanaşı, müasir konstitusionalizm praktikasındakı əhəli tərəfindən yalnız parlament üzvləri deyil, həm də ayrı-ayrı dövlət rəsmiləri (məsələn, ərazi vahidlərinin başçıları) birbaşa seçilir. Buna görə də bəzi hallarda parlamentlə yanaşı onlar da xalq təmsilçiliyi (nümayəndəliyi) orqanları kimi nəzərdən keçirilir.¹³ Bu baxışın əleyhdarları hesab edirlər ki, seçilmiş vəzifəli şəxslərin xalq nümayəndələri kimi təsnif edilməsi “xalq təmsilçiliyi” kateqoriyasının mahiyyətini zəiflədir, müxtəlif dövlət orqanlarının funksiyalarını qarışdırır və dövlət quruluşu prinsiplərini pozur.¹⁴ Həqiqətən də, vətəndaşlar tərəfindən seçilən fərdi hakimiyyət

¹⁰ Jarašiūnas Egidijus, Kūris Egidijus, Lapinskas Kęstutis. et al. **Constitutional Justice in Lithuania. Vilnius: The Constitutional Court of the Republic of Lithuania**, 2003. 677 p.

¹¹ Алексей Владимирович Андреев. **Представительная власть в субъектах Российской Федерации**: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Екатеринбург, 2003. 23 с.

¹² Валерий Валентинович Невинский. **Демократия, выборы и избирательное право в ФРГ: учебное пособие**. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1993. 81 с.; **Основной закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 г.** // Конституции зарубежных государств: учебное пособие / сост. В.В.Маклаков. 3-е изд. Москва: БЕК, 2001; **Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации: Федеральный закон от 12 июня 2002 г. №67-ФЗ** (ред. от 09 марта 2016 г.) // Собрание законодательства РФ. 2002. №24, ст. 2253.

¹³ Светлана Владимировна Бендюрина, Анатолий Александрович Югов. **Конституционные основы статуса народных представителей в органах публичной власти**. Российский юридический журнал. 2001. №3, с.20-21.

¹⁴ Игорь Васильевич Гранкин. **Парламент России**. Москва: Консалтбанк, 1999, с.23.

orqanının sosial təyinatı müxtəlif vətəndaş maraqlarının təmsil olunması və ifadə edilməsindən daha çox, qanunverici nümayəndəlik qurumları tərəfindən qəbul edilmiş qanunlara əsaslanmalı olan icraedici-sərəncamverici və əlaqələndirici fəaliyyətin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Buna görə də müasir müəlliflər nümayəndəli orqanının (parlamentin) əsas əlamətləri kimi yalnız seçkili olmasını deyil, həmçinin qərarların qəbul edilməsinin kollegial xarakterini və səlahiyyətlərin xüsusi funksional istiqamətini də haqlı olaraq nümayəndəli orqanının mühüm şərti kimi qeyd edirlər.¹⁵

Müasir parlamentin təmsilçilik mahiyyətinə lobbiçilik münasibətləri kimi baxmaq olmaz. Əgər lobbiçilik anlayışı bir qayda olaraq cəmiyyətin hər hansı bir qrupunun maraqlarının müdafiəsi ilə əlaqələndirilsə, parlament bütün xalqın maraqlarını təmsil etmək məqsədi ilə yaradılır. “Qanunverici hakimiyyət ictimai maraqları nə dərəcədə tam şəkildə təmsil etməsi və onları müvafiq qanunlarda əks etdirməsi baxımından məsuliyyət daşıyır”.¹⁶

Eyni zamanda, parlamentarizm anlayışı bir ölkədə parlamentin formal mövcudluğu ilə deyil, onun müsbət fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Praktikada sübut edilmişdir ki, zahirən oxşar hüquqi tənzimləmələrə baxmayaraq, parlamentlər qanunun aliliyinin tətbiqindən və insan ləyaqətinin tanınmasından tutmuş faşist rejimlərinin ləqəlləşdirilməsinə qədər dövlət idarəçiliyində müxtəlif rollar oynaya bilərlər.

Parlamentarizm: anlayışı və əsas nəzəri yanaşmalar

“Parlamentarizm” termini həm ictimai elmlərdə, həm də hüquq elmində çoxdan işlədilsə də, indiyədək bu terminin hamı tərəfindən qəbul edilmiş vahid tərif mövcud deyildir. Parlamentarizm ümumilikdə “rejim”, “cəmiyyətin dövlət tərəfindən idarə olunması forması”, “parlament idarəetmə forması”, “siyasi sistem”, “cəmiyyətin dövlət idarəçiliyi sistemi”, “müəyyən sosial dəyərlər sistemi”, “siyasi institut”, “dövlət quruluşu”, “prinsip”, “nəzəri konsepsiyalar, qanunvericilik aktları və hüquq münasibətləri kompleksi”, “xalq hakimiyyətinin parlament vasitəsilə nümayəndəli şəkildə həyata keçirilməsinə dair təcrübə və ideyalar toplusu”, “ictimai-siyasi və ideoloji hərəkət” kimi kateqoriyalar formasında işlədilir.¹⁷ Lakin,

¹⁵ Jarašiūnas Egidijus, Kūris Egidijus, Lapinskas Kęstutis et al. **Constitutional Justice in Lithuania. Vilnius: The Constitutional Court of the Republic of Lithuania**, 2003. 677 p.; Любовь Александровна Кравченко. **Парламент как институт представительной демократии. Конституционное и муниципальное право**. 2002. №2, с.22-28

¹⁶ **Словарь иностранных слов**. науч. ред. А.Г.Спиркин, И.А.Акчурин, Р.С.Карпинский. 7-е изд., перераб. Москва: Русский язык, 1979. с.256.

¹⁷ Наталья Александровна Богданова. **Парламентское право в системе конституционного права. Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт: материалы научной конференции (Москва, 21-23 марта 2002 г.)** Москва, Изд-во МГУ, 2003, с.29-33; Август Алексеевич Мишин. **Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник**. 5-е изд., перераб. и доп. Москва, «Белые альвы», 1996, с.174; Борис Сергеевич Крылов.

ən geniş yayılmış yanaşma parlamentarizmi “dövlət hakimiyyətinin təşkilinin xüsusi sistemi” kimi nəzərdən keçirilməsidir.¹⁸

Əksər hallarda parlamentarizm anlayışına tamamilə fərqli tərəflərdən və təzahürlərdən yanaşılır: nəzəri konsepsiya kimi – ideal halda parlamentarizmin necə olmalı olduğuna dair elmi yanaşmaları özündə birləşdirən anlayış kimi; dövlət hakimiyyətinin təşkilinin xüsusi sistemi kimi – parlamentin konkret dövlətdə praktik olaraq mühüm rolunu əks etdirən idarəetmə forması kimi; hüquqi institut kimi – dövlətdə parlamentin yüksək statusunu tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu kimi; nəhayət, dövlət quruluşunun mühüm prinsipi kimi.

Parlamentarizm – ali dövlət hakimiyyətinin təşkilinin xüsusi demokratik sistemidir və struktur və funksional baxımdan hakimiyyət bölgüsü və hüququn aliliyi prinsipləri, parlamentin qanunvericilik və nəzarət səlahiyyətlərinin aparıcı rol oynaması əsasında təşəkkül tapır.¹⁹

Parlamentarizmə dair fundamental yanaşmalardan birinə görə, parlamentarizm fəaliyyətinin əsasını qanunverici orqanın təşkil etdiyi dövlət idarəetmə sistemidir. Lakin təkcə parlamentin mövcudluğu hələ parlamentarizmin səmərəli fəaliyyət göstərən siyasi institut kimi formalaşması üçün kifayət etmir. Parlamentarizmin tam şəkildə reallaşması dövlət hakimiyyətinin qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti qollarının qarşılıqlı əlaqə və tarazlıq əsasında fəaliyyət göstərən vahid, bütöv və effektiv sisteminin mövcudluğunu zəruri edir.

“Parlamentarizm” anlayışının müxtəlif mövcud təriflərini ümumiləşdirsək, onun izahına iki əsas yanaşmanı ayırmaq olar. Geniş mənada parlamentarizm dövlət hakimiyyətinin elə bir təşkilati forması kimi başa düşülür ki, o, qanunun aliliyi, hakimiyyət bölgüsü və hakimiyyət qollarının müstəqilliyi prinsiplərinə, habelə parlamentin mühüm hüquqi və siyasi roluna əsaslanır və yüksək hüquq şüuruna

Парламент буржуазного государства: политическая сущность и формы парламента и парламентаризма на современном этапе. Москва, Изд-во ИМОБ 1963, 355 с. Björn Gustaf von Sydow. **Parlamentarismen i Sverige: Utveckling och utformning till 1945.** Södertälje: Gidlunds förlag, 1997. 288 s.; Иван Петрович Рыбкин. **Становление и развитие парламентаризма в России:** автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора политических наук. Москва, 1995. 29 с.; Олег Орестович Миронов. **Истоки российского парламентаризма.** Представительная власть. 1996. №4-5, с.100; Иосиф Давыдович Левин. **Современная буржуазная наука государственного права: критика основных направлений.** И.Д. Левин. Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1960. с.326; **Конституционное (государственное) право зарубежных стран:** учебник: в 2 т. Т.2 / отв. ред. Б.А.Страшун. Москва, 1995, с.6; Мария Александровна Могунова. **Скандинавский парламентаризм: теория и практика.** Рос. гос. гуманит. ун-т, Рос.-швед. центр. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2001, с.26.

¹⁸ Алексей Станиславович Автономов, Алексей Павлович Любимов, Татьяна Сергеевна Румянцева. и др. **Парламентское право России:** учебное пособие / под ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. Москва: Юристъ, 1999. 392 с.

¹⁹ Лариса Владимировна Мостяева, Юрий Николаевич Мостяев. **Современный российский парламентаризм.** Преподавание истории в школе. 2007. №9, с.3.

söykənən vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı məqsədilə formalaşdırılır.²⁰ Bu, mahiyyət etibarilə hüquqi yanaşmadır. Bu mənada parlamentarizm dövlət idarəetmə forması kimi cəmiyyətdə parlamentin, hakimiyyət bölgüsü prinsipinin, tarazlaşdırma sisteminin və partiya sisteminin mövcudluğu ilə əlaqələndirilir.²¹

İkinci, əsasən politoloji yanaşma parlamentarizmi daha dar mənada nəzərdən keçirir. Bu yanaşmaya görə, parlamentarizm nümayəndəli hakimiyyətin təşkili prosesidir və parlamentin nümayəndəlik mahiyyəti, onun qanunvericilik, nəzarət və legitimləşdirici səlahiyyətləri, habelə xalq nümayəndəliyi prinsiplərinin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur.²² Bu yanaşmaya görə parlamentarizm hakimiyyət bölgüsü və hüququn aliliyi prinsiplərinə əsaslanan, parlamentin aparıcı (o cümlədən ideoloji müstəvidə) rol oynadığı, eyni zamanda dövlətdən müstəqil fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olduğu siyasi sistem növüdür.” Bu mənada adətən nümayəndəli (qanunverici) orqanın – parlamentin dövlət hakimiyyətinin digər orqanları üzərində hüquqi üstünlüyü kimi başa düşülür. Bu zaman parlamentarizmin əsas təzahür sahəsi parlament ilə hökumət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdir.

“Parlamentarizm” termininin məzmununa belə çoxlu yanaşmaların mövcudluğu parlamentarizmin mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisə olduğunu vurğulayır. Parlamentin və digər institusional elementlərin mövcudluğu özlüyündə hələ tam mənada parlamentarizmin mövcudluğu demək deyildir.²³ Parlamentarizmin inkişafı dövlətin siyasi rejimindən, siyasi mədəniyyətin səviyyəsindən, eləcə də onun tarixi və geosiyasi xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Parlamentarizm anlayışını yalnız “parlamentin ali hakimiyyəti” kimi başa düşmək düzgün deyildir. Bu anlayış özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir: qanunun aliliyi; hakimiyyət bölgüsü prinsipi və parlamentin qanunla dəqiq müəyyənləşdirilmiş, real səlahiyyətlərə malik olması; parlamentin icra, məhkəmə və digər hakimiyyət qollarının orqanlarının formalaşdırılmasında iştirakı; icra hakimiyyətinin parlament qarşısında hesabatlılığı; sərbəst fəaliyyət göstərən və yalnız qanun qarşısında məsuliyyət daşıyan deputatın xüsusi statusu; çoxpartiyalılıq və siyasi plüralizm, siyasi müxalifətin mövcudluğu və əhalinin dövlət mexanizmi ilə əlaqəsinin təmin edilməsi. Məhz bu əlamətlər parlamentin öz səlahiyyətlərini səmərəli şəkildə həyata keçirməsini səciyyələndirir və ona digər hakimiyyət qolları

²⁰ Роман Михайлович Романов. **Понятие и сущность парламентаризма. Социально-политический журнал.** 1998. №4, с.213.

²¹ Шляхтун П.П. **Парламентаризм: словник-довідник.** К.: Парламентське видавництво, 2003, с.76.

²² Роман Михайлович Романов.. Там же.

²³ Митрохина Татьяна Николаевна. **Функциональность представительного органа власти.** Власть. 2008. №3, с.45-49; **Парламентаризм в государствах – участниках Межпарламентской Ассамблеи Содружества Независимых Государств: сб. статей / под общ. ред. С.Л.Ткаченко, Д.Г.Гладыя.** СПб.: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ, 2017, с.80-81.

ilə qarşılıqlı fəaliyyət şəraitində dövlətin sabit inkişafını təmin edən dayanıqlı, daxili tənzimlənən mexanizmi formalaşdırmağa imkan verir.

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir parlament özündə həm nümayəndəli, həm də qanunverici hakimiyyət orqanının xüsusiyyətlərini birləşdirən unikal institutdur. Parlamentin səlahiyyətlərini həyata keçirməsinin reallığı və səmərəliliyi “parlamentarizm” termini ilə xarakterizə olunur.

Parlamentarizmin əsas xüsusiyyətləri

Parlamentarizm ideyası təkcə nəzəri baxımdan deyil, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Parlamentarizm icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən hakimiyyətin mümkün qəsb edilməsi təhlükəsini minimuma endirməyə, ictimai-siyasi sahədə ideoloji müxtəliflik prinsipinin həyata keçirilməsinə, ölkədə nümayəndəli qurumların hüquqi statusunun tənzimlənməsi üçün düzgün istiqamətin müəyyən edilməsinə xidmət edir.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq parlamentarizm institutunun təşəkkül tapması, bir çox ölkələrdə parlament təsisatlarının kütləvi inkişafı, eləcə də onların fəaliyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Əgər XX əsrin I yarısında Avropada antidemokratik, faşist rejimlərin güclənməsi fonunda, parlamentlərin rolunun zəifləməsi hiss olunurdusa (bu özünü açıq şəkildə Almaniya göstərirdi) XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq XXI əsrin əvvəllərində də əksinə parlamentarizmin güclənməsi müşahidə olunurdu. Hətta bəzi ədəbiyyatda bu dövr “parlamentarizmin dirçəliş dövrü” kimi səciyyələndirilir.²⁴ Lakin son illərdə, dünyada bir çox ölkələrdə avtoritar və totalitar meyillərin artdığı şəraitdə parlamentlərin rolu yenidən zəifləməyə başlamışdır. Əlbəttə, bir çox hallarda bəzi ölkələrdə prezident üsul idarəsinin və ya qarışıq prezident-parlament formasına üstünlük verilməsi obyektiv səciyyə daşıyaraq həm həmin ölkələrin tarixi-siyasi ənənələri, həm də parlamentarizm təsisatının bəzi mənfi cəhətləri (parlament fraksiyaları arasında ziddiyyətlər və qarşıdurma, hökumət qurmaq üçün sabit çoxluğun olmaması, siyasi partiyalar arasında münasibətlərin tez-tez hakimiyyət böhranlarına səbəb olması, parlament prosedurlarının ləngliyi və mürəkkəbliyi, qanunvericilik səlahiyyətlərinin qismən icra hakimiyyətinə verilməsi, peşəkar biliklər tələb edən qanunvericilik sahələrinin bir çoxunda deputatların kifayət qədər səriştəli olmaması, parlament nəzarətinin yetərli səviyyədə həyata keçirilməməsi və ya əksinə, bu nəzarətin həddən artıq geniş tətbiqi, nümayəndəli orqanın fəaliyyətində lobbicilik və populizmin mövcudluğu və s.)²⁵ ilə əlaqədardır. Qeyd olunan hallar müasir şəraitdə parlament-

²⁴ Альберт Васильевич Якушев. **Конституционное право зарубежных стран: курс лекций.** Москва: ПРИОР, 1999, с.42; **Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов /** под ред. В.О.Лучина, Г.А.Василевича, А.С.Прудникова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2001, с.251; Инсур Забирович Фархутдинов. **Парламентаризм на службе народов.** Право и политика. 2006. №9, с.142-149.

²⁵ Людмила Геннадьевна Коновалова. **Модифицированный» парламентаризм в зарубежных странах в XX – начале XXI в.: история становления конституционно-правового института.** Алтайский юридический вестник. 2017, №3(19), с.36-42.

lərin dəyişməsinə (modifikasiyasını) nümayiş etdirir və açıq şəkildə onların fəaliyyətinin digər dövlət və ictimai institutlarla birlikdə sistemli şəkildə təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini göstərir.

Bu özünü daha açıq şəkildə Almaniya, İngiltərə, Yunanıstan, Türkiyə kimi ölkələrin konstitusiya-hüquqi təcrübəsində göstərir. Bu ölkələrdə tez-tez müşahidə olunan hökumət böhranlarının əsas səbəblərindən biri də parlamentarizm institutunun mövcudluğu ilə bağlıdır. Təkcə İngiltərədə son on ildə (2016-cı ildən sonra) altı hökumət başçısı (baş nazir) dəyişmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Türkiyə Cümhuriyyəti 2016-cı il uğursuz dövlət çevrilişindən dərhal sonra – 2017-ci ildə konstitusiya islahatları həyata keçirilmiş, Türkiyə parlament idarəetmə sistemindən prezident idarəetmə sisteminə keçmiş, baş nazir vəzifəsi ləğv edilmiş, icra hakimiyyəti tam şəkildə Prezidentə həvalə edilmişdir.²⁶

Bu baxımdan Azərbaycanda parlamentarizm institutunun inkişafına və müasir fəaliyyətinə daha çox tarixi kontekstdən baxılması daha məqsədə uyğundur.

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mərhələ əksər demokratik ölkələrdə öz həyatiliyini və zəruriliyini təsdiq etmiş, ölkənin milli dövlətçilik tarixində mövcud olmuş bir sıra təməl siyasi institutların tətbiqi ilə səciyyələnir. Bu ilk növbədə prezidentlik institutunun, hakimiyyət bölgüsü prinsipinin tətbiqi ilə əlaqədardır. Hüquqi dövlət, konstitusionalizm kimi anlayışlar yeni məzmun və mahiyyət almağa başladı. 70 il ərzində sovet ideologiyası və hüquqi fikri tərəfindən kəskin tənqidlərə məruz qalmış parlamentarizm institutu da faktik olaraq yenidən dirçəlmiş oldu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş ilk konstitusiyasında ölkənin siyasi sisteminə parlamentarizmin tətbiq olunduğu təməl müddəalar öz əksini tapdı. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında “parlament” anlayışı da öz həqiqi məzmununu tapmış oldu. Konstitusiyada “parlament” anlayışı konkret olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ilə ifadə olunur. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə əsasən: qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir; Milli Məclis dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik qolunu təmsil edir və hakimiyyət bölgüsü prinsipinin əsas elementlərindən biridir.²⁷

Ənənəvi olaraq bu sahədə aparılan araşdırmaların diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən biri də “parlamentarizm” anlayışının müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “parlamentarizm” kateqoriyası elmi-siyasi düşüncədə böyük təkamül yolu keçmiş, zamanca tamamilə yeni məzmun daşımağa başlamışdır. Bu zaman əsas təsiredici amil parlamentin mövcud olduğu dövlətlərin siyasi sisteminin və idarəçilik formalarının rəngarəngliyi ilə bağlıdır.

²⁶ Doğan, V. **16 Nisan 2017 Tarihinde Kabul Edilen Anayasa Değişikliklerinin Değerlendirilmesi**. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (DÜHFD), 2017, s.3-30; Durgun G., Bayraktar G. **Anayasa Referandumu ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi**. Yeni Türkiye. 2017. Cilt 94, s.1-6.

²⁷ **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası**: əlavə və dəyişikliklərlə [Elektron resurs]. – Giriş rejimi: <https://e-qanun.az/framework/897> (müraciət tarixi: 12.07.2026).

Məsələn, Avropa ölkələrindən fərqli olaraq mütləqiyyət üsul-idarəsinin hökm sürdüyü Rusiya imperiyasında bu kateqoriyanın şərhində əsas vurğu, nazirlərin parlamentin (Dumanın) etimadından asılı olmasına yönəldilirdi.²⁸

Sovet dövründə parlamentarizm həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən tamamilə inkar edilir, qərb ölkələrində mövcud olan parlamentarizm sistemi sovet hüquq elminin məruz qaldığı əsas amillərdən birini çevrilmişdi. Bu zaman sovet müəlliflərinin istinad etdikləri əsas amil başqa ölkələrdə parlamentarizm institutunun real təcrübəsi və ya xarici ictimaiyyətşünasların tədqiqatları deyil, sovet rejiminin ehkamçı ideoloji postulatları idi. Sovet hüquq elmində parlamentarizmə başlıca olaraq qərb siyasi sistemində parlamentin və icra hakimiyyətinin (hökumətin) qarşılıqlı münasibətləri kimi baxılırdı ki, bu zaman parlament daha ali, imtiyazlı vəziyyətə malik idi.²⁹ Məsələn, A.A.Mişinə görə “parlamentarizm” burjuazianın cəmiyyətə dövlət rəhbərliyinin parlamentin imtiyazlı olduğu vəziyyətdə olduğu qanunverici və icraedici əməyin bölgüsü ilə səciyyələnən xüsusi sistemidir.³⁰

Parlamentarizmin mövcudluğunun əsas şərti kimi qanunun aliliyinin vurğulandığı yanaşmalarda parlamentarizmin əsas məqsədi kimi xalqın konstitusiyada təsbit olunmuş tam hakimiyyətinin həyata keçirilməsi qeyd olunur.³¹ Bu kontekstdə parlamentarizm xalqın konstitusiya ilə təsbit olunmuş tam hakimiyyətinin realizə edilməsi məqsədilə parlamentin aparıcı rol oynadığı, struktur və funksional cəhətdən hakimiyyət bölgüsü və qanunun aliliyi prinsiplərinə əsaslanan xüsusi dövlət idarəçiliyi sistemi kimi nəzərdən keçirilir.³²

Bəzi müəlliflər parlamentarizmin əsas əlaməti kimi onun peşəkar fəaliyyətini götürürlər: “parlamentarizm, dövlət hakimiyyəti sistemində əsas orqanın parlament olduğu, hakimiyyətin qanunvericilik və icra orqanlarının funksiyalarının dəqiq müəyyənləşdirildiyi, parlament üzvlərinin öz səlahiyyətlərini professional əsasda həyata keçirdikləri dövlət idarəçiliyi sistemidir”.³³

²⁸ Николай Иванович Лазаревский. **Русское государственное право. Т. I. Конституционное право.** 3-е изд. СПб.: Кн. маг. «Право», 1913. VIII, 672 с., с.667; Соколов К.Н. **Парламентаризм: опыт правовой теории парламентарного строя** / К.Н.Соколов. СПб.: Типография «Печатный труд», 1912. VII, с.319.

²⁹ Юрий Леонидович Шульженко. **Понятие «парламентаризм» в современной отечественной науке.** Труды Института государства и права Российской академии наук. 2017. Т.12, №5, с.14.

³⁰ Мишин А. А. **Центральные органы власти буржуазных государств.** Москва: Изд-во Московского университета, 1972, с.169-170.

³¹ **Парламентское право России: учебник** / под ред. О.Н. Булакова. Москва: ЭКСМО, 2006, с.59.

³² Константин Васильевич Мурычев. **Система представительных органов власти в Российской Федерации:** дис. ... канд. юрид. наук. Москва: 2006, с.25.

³³ Светлана Васильева Валентиновна, Вадим Александрович Виноградов, Владимир Дмитриевич Мазаев. **Конституционное право России: учебник.** Москва, Эксмо, 2010. 560 с., с.359.

Digər yanaşmalarda parlamentarizmə tərif verilərkən əsas vurğu “parlament - hökumət” qarşılıqlı münasibətləri, parlamentin icra hakimiyyətinə nəzarət etmək, hökumətin parlament qarşısında məsuliyyəti prinsipinə verilir.³⁴

Bir sıra postsovet ölkələrində – Baltik respublikalarında, Moldovada, Ermənistanda, Gürcüstanda parlamentarizm məhz bu prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Bu ölkələrdə parlamentarizmin əsasında icra hakimiyyətinin parlamentdən asılılığı prinsipi dayanır və praktikada öz əksini tapır.

Parlamentarizmə tərif verərkən bəzi müəlliflər parlamentin funksiyalarından çıxış edirlər. Bu zaman parlament təkcə qanunverici orqan kimi deyil, həm nümayəndəli, həm də nəzarətedici orqan kimi qeyd olunur.³⁵ S.L.Tkaçenko hakimiyyət bölgüsü sistemində suveren dövlətin mədəniyyətinin milli parlamentinin dövlət idarəçiliyi üçün dörd mühüm funksiya yerinə yetirdiyini qeyd edir: qanunverici aktların hazırlanması və qəbul edilməsi; hökumətin fəaliyyətinə nəzarət; əhalinin geniş təbəqələrinin dövlətin idarə edilməsinə cəlb edilməsi və demokratiya aşılması.³⁶

Parlamentarizmin bu qədər fərqli tərifləri dövlət praktikasının çoxvariantlılığı ilə izah oluna bilər. “Parlamentarizm elə dövlət idarəçiliyi formasıdır ki, ali dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində parlament aparıcı rola malikdir, icra hakimiyyətinə nəzarət edir, qanunverici və icra fəaliyyəti bölünübür, deputatlar imtiyazlı vəziyyətdədirlər və onlar hüquqi cəhətdən seçicilərdən asılıdırlar”.³⁷

Beləliklə, parlamentarizmin mahiyyəti bir sıra amillərlə, xüsusən ölkənin siyasi sistemi, dövlət hakimiyyətinin təşkili, dövlət orqanları sistemində parlamentin üstünlüyü, tarixi-siyasi ənənələrilə sıx bağlıdır. M.B.Baqlayın fikrinə görə, dövlət orqanları sistemində parlamentin üstünlük (alilik) təşkil etdiyi dövlət quruluşu parlamentarizm adlanır, başqa idarəetmə formaları üçün bu termin tətbiq olunmur.³⁸

³⁴ Вениамин Евгеньевич Чиркин. **Конституционное право России: учебник.** 6-е изд. Москва, Норма, 2009, с.355; Николай Михайлович Добрынин. **Основы конституционного (государственного) права Российской Федерации: 100 вопросов и ответов. Современная версия новейшей истории государства: практическое руководство.** 4-е изд., перераб. и доп. Новосибирск: Наука, 2015, с.551.

³⁵ Лариса Алексеевна Нуденко. **Конституционное право России: учебник для бакалавриата: учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению «Юриспруденция».** Москва, Юрайт, 2011, с.445; Роман Михайлович Романов. **Понятие и сущность парламентаризма. Социально-политический журнал.** 1998. №4, с.213.

³⁶ **Парламентаризм в государствах – участниках Межпарламентской Ассамблеи Содружества Независимых Государств: сб. статей / под общ. ред. С.Л.Ткаченко, Д.Г.Гладея.** СПб.: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ, 2017, с.11-12.

³⁷ **Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / под общ. ред. М.В.Баглая, Ю.И.Лейбо, Л.М.Энтина.** Москва, Норма-Инфра-М, 2000, с.235.

³⁸ Марат Викторович Баглай. **Конституционное право Российской Федерации: учебник для юридических вузов и факультетов.** 2-е изд., изм. и доп. Москва: НОРМА: ИНФРА-М, 1999, с.432.

Əksər ensiklopedik lüğətlərdə parlamentarizm dövlət həyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi səciyyələndirilir. Bu zaman əsas amil kimi daimi fəaliyyət göstərən, əhali tərəfindən seçilmiş, dövlət işlərinə və ictimai həyata təsir gücünə malik parlamentin mövcudluğu əsas götürülür. Burada əsas prinsip kimi parlamentin aparıcı rol oynaması, hüququn üstünlüyü, hakimiyyət bölgüsü, qanunvericilik, təmsilçilik və nəzarət səlahiyyətlərinə malik olması prinsipləri götürülür.³⁹

Parlamentarizm geniş mənada parlamentin siyasi sistemdə rolu, onun cəmiyyətlə və onun institutları ilə qarşılıqlı münasibətlərini özündə ehtiva edir. Bu mənada yalnız siyasi hakimiyyət mexanizmlərinin fəaliyyətində parlamentin aparıcı rol oynadığı ölkələrdə parlamentarizmin mövcudluğundan danışmaq olar.⁴⁰

Dar mənada parlamentarizm qanunvericilik və icra hakimiyyətlərinin dəqiq böldüşdürüldüyü, digər dövlət orqanları ilə münasibətdə parlamentin formal üstünlüyə malik olduğu idarəetmə sistemi kimi də nəzərdən keçirilir. Bu zaman icra hakimiyyəti (hökumət) parlament tərəfindən təşkil olunur və onun qarşısında cavabdehdir.⁴¹

Bu baxımdan bir çox müəlliflər parlamentarizmin formalaşmasını xalq nümayəndəliyinin parlament təsisatına çevrilməsi, parlamentin dövlət hakimiyyət sistemində aparıcı orqan kimi təşəkkül tapması tarixi prosesi kimi nəzərdən keçirirlər.⁴²

Parlamentarizmin əsas əlamətlərini aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

- demokratik seçki hüququ əsasında formalaşan və demokratik qaydalar əsasında fəaliyyət göstərən orqanın mövcudluğu;
- parlamentin nümayəndəli orqan olması və xalqın iradəsinin suverenliyini ifadə etməsi;
- bütün məsələləri kollektiv şəkildə həll edən kollegial orqan olması;
- üzvlərinin daimi, peşəkar əsasda fəaliyyət göstərməsi;

³⁹ Конституционное право: Энциклопедический словарь. Москва: НОРМА, 2001, с.417-418; Парламентское право России: Учеб. пособие / Под ред. И.М.Степанова, Т.Я.Хабриевой. Москва, Юристъ, 1999, с.5; Юридическая энциклопедия / отв. ред. Б.Н.Топорнин. Москва, Юристъ, 2001, с.714.

⁴⁰ Сравнительное конституционное право / рук. проекта В.Е.Чиркин. Москва, Издательская фирма «Манускрипт», 1996, с.511; Усанов В.Е. Парламентаризм в России: конституционно-правовые основы становления и деятельности: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2007.

⁴¹ Энциклопедический юридический словарь / В.Н.Додонов [и др.]; под ред. В.Е.Крутских. 2-е изд. Москва, ИНФРА-М, 1998, с.224; Парламентаризм: обеспечение законодательных (представительных) органов власти: учебник для магистрантов высших учебных заведений по направлению «Государственное и муниципальное управление», науч. ред. В.В.Бакушев, В.Н.Лихачев. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Реал Принт, 2015, с.432.

⁴² Светлана Валентиновна Васильева, Вадим Александрович Виноградов, Владимир Дмитриевич Мазаев. Указ. соч. с.359.

- hakimiyyət səlahiyyətlərinin hökumətlər tərəfindən qanuna müvafiq bölüşdürülməsi;

- müəyyən prosedurlar və rəqlament əsasında fəaliyyət göstərməsi;
- parlamentin xalq qarşısında hesabatlılığı və onun nəzarəti altında olması;
- real hakimiyyətə malik olması.⁴³

Əlbəttə, parlamentsiz parlamentarizm sistemi də ola bilməz. Ancaq bununla yanaşı, formal deyil, real olaraq yalnız parlamentin digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyəti şəraitində parlamentarizmin mövcudluğundan danışmaq olar.

Bəzi xarici siyasi ekspertlər parlamentarizmin əsas prinsipi olan qanunvericilik orqanının icra və məhkəmə orqanlarından üstünlüyü prinsipindən çıxış edərək Azərbaycanda parlamentarizmin mövcud olmasını inkar edirlər.⁴⁴ Onların mövqeyinə görə parlamentlə bağlı olan hər şeyi parlamentarizm kimi səciyyələndirmək olmaz. Bu mövqeyə görə parlamentlərin dövlət idarəçiliyində üstün yer tutmadıqları ölkələrdə parlamentarizm prinsipə mövcud ola bilməz. Bu müddəadan çıxış edərək Azərbaycan Respublikasında parlamentarizmin (parlamentin deyil) olmamasını iddia edirlər. Bu müəlliflər parlamentarizmi parlamentin üstünlüyü, icra hakimiyyətinin qanunvericilik hakimiyyətindən siyasi asılılığı kimi qəbul edirlər. Lakin geniş mənada (demokratik seçkilər və hakimiyyət bölgüsü əsasında formalaşmış, daimi fəaliyyət göstərən qanunvericilik, təmsilçilik və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirən parlamentin mövcudluğu) götürüldükdə Azərbaycan Respublikasında parlamentarizmin xüsusi, milli xüsusiyyətlərə və spesifik hüquq sisteminə malik parlamentarizm mövcuddur və demokratik modern idarəetmənin möhkəmlənməsində və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Parlamentarizm azad seçkilər yolu ilə formalaşan, cəmiyyətin iradəsini ifadə edən və dövlət idarəçiliyinə real təsir göstərən nümayəndəli orqanının – parlamentin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. O, yalnız parlament institutunun mövcudluğu deyil, həm də hüququn aliliyi, hakimiyyət bölgüsü, siyasi plüralizm və demokratik idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan dəyərlər sistemidir.

Parlamentarizmin əsas ilkin şərti xalq nümayəndəliyidir. Xalq öz hakimiyyətini birbaşa deyil, demokratik seçkilər yolu ilə formalaşdırdığı nümayəndəli orqanlar vasitəsilə həyata keçirir. Parlament bu baxımdan xalq suverenliyi ilə dövlət hakimiyyəti arasında əlaqələndirici rol oynayır və xalqın siyasi iradəsinin əsas ifadəçisi hesab olunur. Parlamentarizmin mühüm şərtlərindən biri azad və demokratik seçkilərdir. Yalnız belə seçkilər nəticəsində formalaşan parlament legitimliyə malik olur və dövlət hakimiyyətinin demokratik əsaslarını möhkəmləndirir.

⁴³ Александр Владимирович Зиновьев. **Конституционное право России: проблемы теории и практики.** Москва, СПб.: Герда, 2000, с.346-347; Керимов А.Д. **Парламентское право Франции.** Москва, Норма, 1998, с.116.

⁴⁴ Игорь Сергеевич Яценко. **Современный парламентаризм и парламентские системы в Российской Федерации и зарубежных странах: конституционно-правовое и сравнительное исследование:** монография. Москва: Изд-во РАГС, 2002. с.10.

Seçkilərə icra hakimiyyətinin həddindən artıq müdaxiləsi parlamentin müstəqilliyini və nümayəndəlik funksiyasını zəiflədir.

Digər vacib element hakimiyyət bölgüsü prinsipidir. Bu prinsip hakimiyyət qollarının bir-birindən tam ayrılması deyil, onların qarşılıqlı nəzarət və tarazlıq mexanizmləri vasitəsilə fəaliyyət göstərməsidir. Məqsəd hər hansı hakimiyyət qolunun həddindən artıq güclənməsinin və digər hakimiyyət sahələrini özünə tabe etdirməsinin qarşısını almaqdır.

Parlamentarizm şəraitində parlamentin mövqeyi onun səlahiyyətlərinin həcmindən də asılıdır. Parlament əsasən üç mühüm funksiyanı həyata keçirir:

- qanunvericilik funksiyası – cəmiyyət üçün ümumi əhəmiyyət daşıyan qanunların qəbul edilməsi;

- maliyyə-büdcə funksiyası – dövlət vəsaitlərinə nəzarət;

- nəzarət funksiyası –n icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə parlament nəzarətinin həyata keçirilməsi.

Parlament nəzarəti hökumətin hesabatlarının dinlənilməsi, deputat sorğuları, parlament araşdırmaları, komissiyaların yaradılması və digər mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu nəzarət xalqın dövlət idarəçiliyində iştirakının əsas vasitələrindən biridir.

Parlamentarizmin müxtəlif formaları mövcuddur. Klassik parlament sistemlərində hökumət parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır və dövlət başçısının səlahiyyətləri əsasən məhdud xarakter daşıyır. Bununla belə, bəzi sistemlərdə prezidentin rolu daha güclü ola bilər. Lakin demokratik prezident respublikalarında belə əsas məqsəd hakimiyyət qolları arasında tarazlığın qorunmasıdır.

Parlamentarizmin effektivliyi yalnız hüquqi normalardan deyil, həm də siyasi mədəniyyətdən asılıdır. Formal olaraq parlamentin mövcudluğu həmişə real parlamentarizmin göstəricisi deyil. Əgər parlament icra hakimiyyətindən asılıdırsa, müxalifətin fəaliyyəti məhdudlaşdırılırsa və qanunvericilik prosesi əsasən hökumətin təşəbbüsləri ilə müəyyənəlsə, belə sistem formal parlamentarizm xarakteri daşıyır.

Nəticə

Müasir dövrdə parlamentarizm bir sıra problemlərlə üzləşir. Bunlara parlamentlərin nəzarət imkanlarının zəifləməsi, icra hakimiyyətinin güclənməsi, siyasi partiyaların qeyri-sabitliyi, müxtəlif maraq qruplarının qanunvericilik prosesinə təsiri və qloballaşmanın milli parlamentlərin roluna təsiri daxildir.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün parlament islahatları həyata keçirilir. Bu islahatların əsas istiqamətləri parlament nəzarətinin gücləndirilməsi, fəaliyyətin şəffaflığının artırılması, vətəndaşların qanunvericilik prosesində iştirak imkanlarının genişləndirilməsi və parlamentlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsidir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, parlamentarizm nümayəndəli demokratiyanın ən mühüm formalarından biridir. Onun əsasını xalqın azad iradəsi ilə formalaşan parlament, demokratik seçkilər, hakimiyyət bölgüsü, hüququn aliliyi və siyasi plüralizm təşkil edir. Parlament yalnız hüquqi institut deyil, həm də dövlətlə

cəmiyyət arasında siyasi dialoqu təmin edən mühüm demokratik mexanizmdir. Bu prinsiplərin qorunması həm parlamentarizmin inkişafı, həm də dövlət hakimiyyətinin legitimliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920).** Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: Azərbaycan, 1998. 976 s.
2. **Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi.** Azərbaycan parlamenti: 100 il (1918-2018). Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşrləri, 2018.
3. **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: əlavə və dəyişikliklərlə** [Elektron resurs]. Giriş rejimi: <https://e-qanun.az/framework/897> (müraciət tarixi: 12.07.2026).
4. Əmrahov, Ziyad Cümşüd oğlu. **Azərbaycan Parlamentarizmi tarixi** – 100 / Z.C.Əmrahov; elmi red. A.İsgəndərli; AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı: Elm və Təhsil, 2018. 268 s.
5. Əsədov, Oqtay Sabir oğlu, Cəbrayıllov, Rəşad Kamal oğlu. **Azərbaycan Respublikasının Parlamenti.** Bakı: Çarşıoğlu, 2008. – 520 s.
6. **Heydər Əliyev və Azərbaycan parlamenti** / məsul red. Ələsgərov Murtuz; tərt. Babayev Arif, Babayev Hilal. Bakı: Milli Məclisin nəşri, 2003. 543 s.
7. Qafarov, Vasif Vaqif. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi: 1918-2018.** – Bakı: Elm və Təhsil, 2018. 336 s.
8. Qasımlı, Musa, Muradova, Bahar, Qafarov Vasif. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi: 2 cildə. I cild.** Bakı: Mütərcim, 2018. – 688 s.
9. Qasımlı, Musa, Muradova, Bahar, Qafarov, Vasif. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi: 2 cildə. II cild.** Bakı: Mütərcim, 2018. 680 s.
10. **Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz** / məsul red. Ələsgərov Murtuz. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, 2001. 348 s.
11. **Parlament tariximizin Heydər Əliyev dövrü.** Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, 2013. 320 s.
12. Paşayev, Ataxan. **Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol.** – Bakı: Adiloğlu, 2005. 88 s.

Türk dilində

13. Doğan, Vahit. **16 Nisan 2017 Tarihinde Kabul Edilen Anayasa Değişikliklerinin Değerlendirilmesi.** Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (DÜHFD), 2017, 3-30
14. Durgun Gonça Bayraktar. **Anayasa Referandumu ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi.** Yeni Türkiye. 2017. Cilt 94. S.1-6.

İngilis dilində

15. Bogdanor, Vernon. (ed.). **Constitutions in Democratic Politics.** Aldershot; Brookfield, VT: Gower Publishing Company, 1988. 395 p.
16. Carstairs Andrew McLaren. **Short History of Electoral Systems in Western Europe.** London: Routledge, 2013. 256 p.

17. Dahl, Robert Alan. **Democracy and Its Critics**. New Haven; London: Yale University Press, 1989. 397 p.
18. Davidson, Roger H., Longley D. Lawrence. (eds.). **The New Roles of Parliamentary Committees**. London: Routledge, 2012. 264 p.
19. Huber, D. John. **Rationalizing Parliament: Legislative Institutions and Party Politics in France**. Cambridge, Cambridge University Press, 1996. 215 p.
20. Jarašiūnas, Egidijus, Kūris, Egidijus, Lapinskas Kęstutis. et al. **Constitutional Justice in Lithuania. Vilnius: The Constitutional Court of the Republic of Lithuania**, 2003. 677 p.
21. Lijphart, Arend. **Parliamentary versus Presidential Government**. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1992. 270 p.
22. Norton, Philip (ed.). **Parliaments and Governments in Western Europe**. London: Frank Cass, 1998. 214 p.
23. Norton, Philip. **Parliaments in Contemporary Western Europe**. London: Routledge, 2013. – 232 p.
24. Norton, Philip., Olson David. M. **The New Parliaments of Central and Eastern Europe**. – London: Routledge, 2013. – 264 p.
25. Parker Stuart. **Who Needs Parliament? Alberta Report**. Newsmagazine. 1999. №5 [Electronic resource]. URL: http://elibrary.ru/query_results.asp
26. **Parliaments in the Modern World: Changing Institutions**. Ed. by G.W.Copeland, S. C. Patterson. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. 180 p.
27. Schmitt, Carl. **The Crisis of Parliamentary Democracy / Translated by Ellen Kennedy**. Cambridge, MA: The MIT Press, 1985. 176 p.
28. Schmitt, Carl. **The Crisis of Parliamentary Democracy / Translated by Ellen Kennedy**. Cambridge, MA: The MIT Press, 1988. 184 p.
29. Strøm Kaare. **Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies // European Journal of Political Research**. 2000. Vol.37. No.3. P.261-289.
30. Strøm, Kaare. **Parliamentary Committees in European Democracies. The New Roles of Parliamentary Committees / Eds. R.H.Davidson, L.D.Longley**. London: Routledge, 2012. P.21-59.
31. Sydow von Björn. **Parlamentarismen i Sverige: Utveckling och utformning till 1945**. Stockholm: Gidlunds förlag, 1997. 288 p.

Rus dilində

32. Автономов, Алексей Станиславович, Любимов Алексей Павлович., Румянцева Татьяна Сергеевна и др. **Парламентское право России: учебное пособие**. под ред. Игорь Михайлович Степанова, Талия Ярулловна Хабриевой. Москва, Юристъ, 1999, 392 с.
33. Андреев, Алексей Владимирович. **Представительная власть в субъектах Российской Федерации**: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А.В.Андреев. Екатеринбург, 2003, 23 с.
34. Баглай Марат Викторович. **Конституционное право Российской Федерации: учебник для юридических вузов и факультетов**. 2-е изд., изм. и доп. Москва: НОРМА: ИНФРА-М, 1999. 760 с.
35. Бендюрина Светлана Владимировна, Югов Анатолий Александрович. **Конституционные основы статуса народных представителей в органах публичной власти**. Российский юридический журнал. 2001, №3, с.20-21.

36. Богданова Наталья Александровна. **Парламентское право в системе конституционного права. Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт: материалы научной конференции** (Москва, 21-23 марта 2002 г.). Москва, Изд-во МГУ, 2003, с.29-33.
37. Васильева, Светлана Валентиновна., Виноградов Вадим Александрович, Мазаев Владимир Дмитриевич. **Конституционное право России: учебник**. Москва: Эксмо, 2010. 560 с.
38. Гранкин, Игорь Васильевич. **Парламент России**. И.В.Гранкин. Москва, Консалтбанк, 1999, 303 с.
39. Добрынин, Николай Михайлович. **Основы конституционного (государственного) права Российской Федерации: 100 вопросов и ответов**. Современная версия новейшей истории государства: практическое руководство. 4-е изд., перераб. и доп. Новосибирск: Наука, 2015, 711 с.
40. Зиновьев, Александр Владимирович. **Конституционное право России: проблемы теории и практики**. Москва, СПб.: Герда, 2000, – 405 с.
41. Исмаилов, Кямран Новруз оглы. **Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)**. Баку: Турхан ИПО, 2019. 188 с.
42. Керимов, Александр Джангирович. **Парламентское право Франции**. Москва, Норма, 1998. 171 с.
43. Коновалова Людмила Геннадьевна. **Модифицированный парламентаризм в зарубежных странах в XX – начале XXI в.: история становления конституционно-правового института**, Алтайский юридический вестник. 2017. №3(19), с.36-42.
44. **Конституции зарубежных государств: учебное пособие** / сост. В.В.Маклаков. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: БЕК, 2001. 592 с.
45. **Конституции Соединенных Штатов Америки от 17 сентября 1787 г. // Конституции зарубежных стран** / сост. В.Н.Дубровин. Москва, 2001
46. **Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник: в 2 т. Т. 2** / отв. ред. Б.А.Страшун. Москва: [изд-во не указано], 1995.
47. **Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов** / под общ. ред. М.В.Баглая, Ю.И.Лейбо, Л.М.Энтина. Москва, Норма-Инфра-М, 2000, 819 с.
48. **Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов** / под ред. В.О.Лучина, Г.А.Василевича, А.С.Прудникова. Москва, ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 687 с.
49. **Конституционное право: Энциклопедический словарь**, Москва: НОРМА, 2001, 688 с.
50. Кравченко Людмила Александровна. **Парламент как институт представительной демократии**. Конституционное и муниципальное право. 2002, №2, с.22-28.
51. Крылов Борис Сергеевич. **Парламент буржуазного государства: политическая сущность и формы парламента и парламентаризма на современном этапе**. Москва, Изд-во Института международных отношений, 1963, 355 с.
52. Лазаревский, Николай Иванович. **Русское государственное право. Т.I. Конституционное право**. 3-е изд. СПб.: Кн. маг. «Право», 1913. VIII, 672 с.
53. Левин Иосиф Давыдович. **Современная буржуазная наука государственного права: критика основных направлений**. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1960, 399 с.
54. **Международные акты о правах человека: сборник документов** / сост. В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. Москва, НОРМА-ИНФРА-М, 1999, 784 с.

55. Мирзоев, Сафа Аббас оглу. **Становление и развитие парламентаризма в Азербайджанской Республике.** Парламентаризм в государствах – участниках Межпарламентской Ассамблеи Содружества Независимых Государств: сб. статей / под общ. ред. С.Л.Ткаченко, Д.Г.Гладея. СПб.: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ, 2017, с.120-138.
56. Миронов, Олег Орестович. **Истоки российского парламентаризма. Представительная власть.** 1996, №4-5, с.100-103.
57. Митрохина, Татьяна Николаевна. **Функциональность представительного органа власти.** Власть. 2008, №3, с.45-49.
58. Мишин, Август Алексеевич. **Конституционное (государственное) право зарубежных стран:** Учебник. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: «Белые альфы», 1996, 400 с.
59. Мишин, Август Алексеевич. **Центральные органы власти буржуазных государств.** Москва: Изд-во Московского университета, 1972, 286 с.
60. Могунова, Маргарита Аркадьевна. **Скандинавский парламентаризм: теория и практика.** Российский государственный гуманитарный университет, Российско-шведский центр. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2001, 347 с.
61. Мостяева, Лариса Владимировна, Мостяев Юрий Николаевич. **Современный российский парламентаризм.** Преподавание истории в школе. 2007, №9, с.3-6.
62. Мурычев, Константин Васильевич. **Система представительных органов власти в Российской Федерации:** дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006, 29 с.
63. Невинский, Валерий Валентинович. **Демократия, выборы и избирательное право в ФРГ : учебное пособие.** Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1993, 81 с.
64. Нуденко, Лариса Алексеевна. **Конституционное право России: учебник для бакалавриата: учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению «Юриспруденция» / Л.А.Нуденко. – Москва: Юрайт, 2011, 581 с.**
65. **Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации: Федеральный закон от 12 июня 2002 г. № 67-ФЗ (ред. от 09 марта 2016 г.).** Собрание законодательства РФ. 2002. №24, с.2253.
66. Онишко, Наталья Владимировна. **Идейно-теоретические основания российского парламентаризма.** Санкт-Петербург [б. и.], 1999, 160 с.
67. **Основной закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 г. // Конституции зарубежных государств: учебное пособие / сост. Вячеслав Васильевич. 3-е изд. Москва: БЕК, 2001.**
68. **Парламентаризм: норма, институт, ценность.** Парламентаризм в государствах – участниках Межпарламентской Ассамблеи Содружества Независимых Государств: сборник статей / под общ. ред. Станислав Леонидович Ткаченко, Дмитрий Георгиевич Гладея. Санкт-Петербург: Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ, 2017, 288 с.
69. **Парламентаризм: обеспечение законодательных (представительных) органов власти: учебник для магистрантов высших учебных заведений по направлению «Государственное и муниципальное управление» / Владимир Сергеевич Агальцов, Петр Александрович Бакланов, Валерий Владимирович Бакушев [и др.]; науч. ред. Валерий Владимирович Бакушев, Василий Николаевич Лихачев. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, Реал Принт, 2015, 743 с.**

70. **Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт : материалы научной конференции Москва, 21-23 марта 2002 г.** Москва, Издательство Московского университета, 2003, 475 с.
71. **Парламентское право России: учебник** / под ред. Олег Николаевич Булакова. Москва, ЭКСМО, 2006, 656 с.
72. **Парламентское право России: Учеб. пособие** / Под ред. Игорь Михайлович Степанова, Талия Ярулловна Хабриевой. М.: Юрист, 1999, 392 с.
73. Романов, Роман Михайлович. **Понятие и сущность парламентаризма** // Социально-политический журнал. 1998, №4, с.210-225.
74. Рыбкин, Иван Петрович. **Становление и развитие парламентаризма в России:** автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора политических наук. Москва, 1995, 29 с.
75. Саидов, Акмаль Холматович. **Национальные парламенты мира: энциклопедический справочник.** Москва, Волтерс Клувер, 2005, 699 с.
76. **Словарь иностранных слов** / науч. ред. А.Г.Спиркин, Игорь Андреевич Акчурина, Ростислав Сергеевич Карпинский. 7-е изд., перераб. Москва: Русский язык, 1979, 623 с.
77. Соколов, Константин. **Парламентаризм: опыт правовой теории парламентарного строя** / К.Н.Соколов. СПб.: Типография «Печатный труд», 1912. VII, 432 с.
78. Сопельцева, Наталия Сергеевна. **Имунитеты в конституционном праве Российской Федерации.** Челябинск: Рекпол, 2004, 194 с.
79. **Сравнительное конституционное право**, рук. проекта В.Е.Чиркин. Москва, Издательская фирма «Манускрипт», 1996, 730 с.
80. Усанов, Владимир Евгеньевич. **Парламентаризм в России: конституционно-правовые основы становления и деятельности:** автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2007.
81. Чиркин, Вениамин Евгеньевич. **Конституционное право России: учебник.** 6-е изд. Москва, Норма, 2009, с.355.
82. Фархутдинов, Инсур Забинович. **Парламентаризм на службе народов** // **Право и политика.** 2006, №9, с.142-149.
83. Шеховцов, Виктор Афанасьевич. **Развитие российского парламентаризма.** Владивосток, Дальнаука, 2002, 320 с.
84. Шляхтун, Петр Панасович. **Парламентаризм: словник-довідник.** К.: Парламентське видавництво, 2003, 151 с.
85. Шульженко, Юрий Леонидович. **Понятие «парламентаризм» в современной отечественной науке.** Труды Института государства и права Российской академии наук. 2017. Т.12, №5, с.14-36.
86. **Энциклопедический юридический словарь.** В.Н.Додонов [и др.]; под ред. Виталий Егорович Крутских. 2-е изд. Москва: ИНФРА-М, 1998. 368 с.
87. **Юридическая энциклопедия** / отв. ред. Борис Николаевич Топорнин. Москва: Юрист, 2001, 1272 с.
88. Якушев, Альберт Васильевич. **Конституционное право зарубежных стран: курс лекций.** Москва: ПРИОР, 1999, 333 с.

89. Яценко, Игорь Сергеевич. **Современный парламентаризм и парламентские системы в Российской Федерации и зарубежных странах: конституционно-правовое и сравнительное исследование** : монография. Москва: Изд-во РАГС, 2002, 375 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Həsənov Vəlif Vəlif oğlu – AMEA
A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun doktorantı. Azərbaycan, Bakı

Hasanov Vasif Vagif oglu – A.A.Bakikhanov
Institute of History and Ethnology, ANAS